

letét biztosítja.”⁵² „A katolikus egyház és a keleti kereszténység legszélesebb körben használt szentelménye. Szinte nincs olyan egyházi szentelés, áldás, amelyben ne kerülne sor használatára. Változatos módon és alkalmakkor használják a hívek is.”⁵³

A Rábaközben a születéstől a halálig végigkísérte a hívők életét, a védelemnek, segítségnek biztos hitét nyújtva a bajban, veszedelemben, betegségben, s egyben a megtisztulás, megszentelődés eszközeként is szerepelt.

A szenteltvízhez és a szentelésekkel járó egyházi ünnepek során létrejött szentelményekhez számos hiedelem kötődött a vizsgált községekben, akárcsak országszerte. Terjedelmi okok miatt ezek ismertetésére jelen cikkben sajnos nincs lehetőség.

„A vízben életünk dimenziói mutatkoznak meg: fenyegetettség és életszükséglet, természet-hez kötöttségünk, amitől az életünk függ. Elődeink ezért isteni, természetfölötti erőt tulajdonítottak neki.”⁵⁴ E sorok a rábaközi emberre különösen igazak. Számára a víz szenteletlen formában is megbecsült, felértékelt elem volt, hisz számtalanszor megtapasztalta annak erejét. A megszentelt víz pedig Istentől eredő támaszt, biztonságot nyújtott a mindennapokban, s örök megtisztulást az újrakezdéshez.

Balázs Livia

Hany Istók a vallásos és a tudományos világkép metszéspontján

2018-ban Guillermo del Toro *A víz érintése* című fantáziafilmje négy kategóriában nyert *Oscar-díjat*. A filmben egy őserdei, lápos környezetben elcsípett kétlábú lényt megtalálói rabságba vetnek, mígnem egy takarítónővel szövődő szerelme révén sikerül kiszabadulnia a fogságból, és visszaúszik a természetbe. *A víz érintése* narratívája a mocsaras környezettel szimbiózisban lévő Hany Istók, a hansági „nemes vadember” meséjét idézi, amely bizonyára világhírű lenne, ha a tengerentúlon született volna meg. A XVIII. században élt hanyi vadember manapság még itthon sem feltétlenül ismert, jóllehet a maga korában valóságos láz alakult ki mibenléte körül. Mi magyarázza ezt a felfokozott érdeklődést a felvilágosodás és a romantika korában, hazai és európai szinteken egyaránt?

A Hany Istókról szóló monográfiámban¹ arra a következtetésre jutottam, hogy a monda a kort feszítő biológiai, pedagógiai, nyelvemléti, filozófiai, antropológiai kérdéseket gyűjtőlencseként vonzotta magához. Olyan témákat indukált, hogy mi teszi az embert emberré, mit jelent a civilizáció, miben különböznek a természeti és a kultúrnépek, megvalósítható-e a Rousseau-féle természetelvű nevelés boldogságetikában kicsúcsosodó paradigmája. Most a Hany Istók-monda népszerűségének okait helyezem eszme- és kultúrtörténeti kontextusba. Elsőként a monda kialakulására összepontosítok, majd azt igazolom, hogy

52 Bartha Elek: A víz a szakralitásban. In *A víz kultúrája*. Szerk.: Bartha Elek, Keményfi Róbert, Lajos Veronika. Debrecen, 2010. [175–183.] 180.

53 Bartha E. 2010. 177.

54 Barna Gábor: Szent kutak, szent források a búcsújáró helyeken. http://old.mta.hu/fileadmin/I_osztaly/elo-adastar/A_viz_BarnaG.pdf

1 Gerencsér Péter: Hany Istók alakváltozásai. Kapuvár–Budapest, 2011.

Hany Istók meséje a vallási-mitikus és a tudományos vilásképek szembeállítására kitűnő lehetőséget teremtett. Végül az irodalmi és művészeti adaptációkat veszem szemügyre Jókaitól Weöres Sándoron és Tőke Péteren át Moldova Györgyig.

Mint hogy a mondának nincs egyetlen kanonizált formája, az alábbi történet csak egy lehetséges változat. Eszerint 1749 márciusában a Hanság mocsaraiban, a Király-tó környékén a halászok egy vad gyermeket találtak, akinek zömök termete, bozontos üstöke volt, hosszúság végtagjai pedig hártás ujjakban végződtek. A titokzatos kislányt a kapuvári várban fogságba vetették. Miután megkeresztelték, a nép Hany Istóknak kezdte nevezni. A kapuvári várban meztelen testére ruhát adtak, beszédre tanították, és főtt ételekkel táplálták, de ő minduntalan csak a nyers halakat és az eleven békákat kedvelte. Már egy éve lakott a várban, és valamennyire sikerült hozzászoktatni az emberi életformához, amikor bizalmas kapcsolatba került a várkapitány Juliska (máshol: Piroska) nevű lányával. Amikor Juliska férjhez ment, Hany Istók kedveskedni akart szíve választottjának, és a lakodalmas asztalra egy békákkal, kígyókkal és egyéb csúszómászókkal teli hombárt helyezett. A megrémült vendégsereg ijedten futott szanaszét. A hajdúk Hany Istókot korbácsaikkal megfenyítették, mire ő bánatában beleugrott a várat övező Kis-Rábába, visszaúszott a Hanságba, és soha többé nem látták.

A LEGENDAKÉPZŐDÉS FÁZISAI

Szemben azokkal a kriptid, tudományos módszerekkel látszólag nem magyarázható, így természetfelettiként tételezett titokzatos és egzotikus lényekkel, amelyek létezése vagy nem bizonyítható vagy pedig tisztán a szárnyaló képzelet szüleményei, Hany Istók mondájának dokumentálható módon valós alapjai vannak. A bizonyíték a kapuvári római katolikus plébánia egy 1749. évi anyakönyvi bejegyzése: „NB die 17 Baptisatus est Conditionate puer demens repertus in Sylvia Stephanus, circiter Annorum 8 Cujus Patrini Michael Hochszinger et Anna Maria Meznerin.”² Saját fordításomban: „NB. 17-én feltételesen megkereszteltetett az erdőben talált tébolyult fiú, István, körülbelül nyolc éves, akinek keresztszülei Hochszinger Mihály és Meznerné Anna Mária.”

Az anyakönyvi szöveg, mely még Istvánnak nevezi a fiút, nem a megszokott időrendi sorrendben, hanem a lap aljára lett bevezetve, ami arra enged következtetni, hogy a kánonjogi elvárásokkal szemben a bejegyzés nem azonnal, hanem utóbb történt. Bár korábban Faragó Sándor úgy vélte, hogy a gyermeket Orosz Mátyás kapuvári plébános keresztelte meg,³ Lukácsi Zoltán szerint Szerencse Mihály volt az.⁴ A recepcióban tartós félreértelmezés alakult ki a feltételes (*conditionate*) megkeresztelés oka körül. Ráth-Végh István ezt a gyermek szörnyszülött (*monstrum*) voltával magyarázza, vagyis azzal, hogy „nem tudták megállapítani, hogy valóságos ember-e”⁵ Ennek azonban ellentmond, hogy ha a talált gyermeket megkeresztelték, nyilván emberi lényként azonosították. A *Corpus Iuris Canonici* alapján világos, hogy azért keresztelték meg feltételesen, mert kitett gyermekként találták meg, akiről úgy vélték, hogy nem volt megkeresztelve. A bejegyzés a későbbi értelmezésekkel szemben nem állítja, hogy Istvánt tőből fogták volna ki, azonban a „tópárti” és

2 Egyházmegyei Levéltár, Győr. Kapuvári Plébánia Levéltára. *Protocollum Baptisatorum III. Ab Anno 1748 usque 1791.* 8.

3 Faragó Sándor: Mi lehet az igazság Hany Istók körül? Kapuvár, 1970. 11.

4 Lukácsi Zoltán: Hany Istók az írott források tükrében. In Nemes Gábor–Vajk Ádám (szerk.): *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből.* Győr, 2011. 319.

5 Ráth-Végh István: *Tarka históriák.* Budapest, 1973. 478.

az „erdőpárti” elméletek közös nevezőre hozhatók, mivel a Hanságban a nyílt vízfelületekkel gyakran nem is mindig rendelkező tavakat égererdők vették körül. A plébános a fiút nem egyszerűen vadnak vagy a normáktól eltérő viselkedésűnek, hanem *demensnek*, azaz gyengeelméjűnek, tébolyodottnak tartotta. A keresztapa, Hochsinger Mihály a kapuvári Esterházy-uradalom tiszttartójaként működött, míg a keresztanya nevének helyes olvasata körül hosszú polémia alakult ki, végül Faragó Sándor tisztázta, hogy itt Meznér Jánosné Anna Mária nevű feleségéről van szó.⁶ Az 1749-es anyakönyvi bejegyzés még nem ad számot a fiú felfedezésének módjáról, földrajzi helyéről, a megtalálók személyéről, a fiú viselkedési szokásairól. Utóbbiak már nem a közhiteles forrás, hanem a keletkező monda fikciós rétegeihez tartoznak.

A mondaképződés második fázisát az általam Rosnstingel-feljegyzésnek elnevezett, dátum nélküli, így ismeretlen keletkezésű uradalmi jelentés képezi, amit másolatban a kapuvári keresztelési anyakönyvek 1825 és 1845 közötti időszakra vonatkozó kötete őrzött meg. A német nyelvű szöveg *„kivonat az 1788 és 1801 közötti hivatali jegyzőkönyvből”*, szerzője pedig a kapuvári Esterházy-uradalom tiszttartójaként működő Rosnstingel Pál volt. Saját fordításomban: *„Az 1749. évben március 17-én Nagy Ferenc és Molnár Mihály kapuvári halászkok által egy vadállathoz hasonló, alakjában azonban teljesen emberi, körülbelül 10 éves kislányt fogtak, behozták a várba, és mivel a fiú egyáltalán nem tudott beszélni, feltételesen megkeresztelték, amint következik: Az 1749. év március 17-én feltétel alatt megkereszteltetett az Égererdőben talált tébolyult fiú, körülbelül nyolcéves, akinek keresztanyja Hochsinger Mihály és Meznerné Anna Mária. A fiú mezítelen volt, csupán fűvet, szénát és szalmát habszolt, ruhát nem tűrt meg, és amikor megpillantott egy embert, nyomban a vízbe ugrott, és a halhoz hasonlóan úszott. Csaknem egy évig volt a várban, amikor már a főtt ételt is megette, engedte magát felöltöztetni is, és kezdett meglehetősen emberformájú lenni, éppen ezért a hajdúk túlságosan megbíztak benne, és ez a vízi emberke egész váratlanul elveszett, és többé nem találták meg, feltehetően a vártól nem messze folyó Rábába ugrott, és újra a Hanságba úszott el, ahol megtalálták.”*⁷

Az 1749-es forráshoz képest ez a nagy hatású irat kerek történetet mond el, amely a megtalálástól az eltűnésig tart. Bővíti a Hany Istók elfogásáról szóló ismereteket, beszél arról, hogyan találták meg a mocsárvilágban, azonosítja a helyszínt (Hanság), de közli a halászkok nevét és lakhelyét is. A másik lényeges új elem a részletes beszámoló a fiú vad viselkedéséről, ruhaviselési és táplálkozási szokásairól. A szöveg ambivalensen fogalmaz, az ismeretlen lényt emberi és állati retorikával írja körül, ezzel megalapozza azt a későbbi értelmezésekben hangsúlyos szerepet játszó képet, amely Hany Istókot hibrid lényként definiálja. A fiú étkezésmódját a növényevő állatokéval rokonítja, és halhoz teszi hasonlatossá, akinek természetes életközege a víz. Ennek megfelelően *Wassermannl* néven, vagyis vízi emberként, vízi manóként hivatkozik rá. Hemzsegnek a civilizációs és evolúciós metaforák, amennyiben a ruhaviselés megtűrése, a főtt étel elfogyasztása és a társas viszony kialakítása – az elszökés miatt végül sikertelen – szocializációs folyamatként ragadható meg.

A monda születésének harmadik kulcsfontosságú állomása a soproni orvos, Kis József testleírása volt 1797-ben, amely nyomtatásban csak 1816-ban, illetve 1817-ben jelent meg magyarul. A szerző a Fertő és a Hanság vízrajzával kapcsolatban szentel teret Hany Istóknak, elsőként adva leírást a gyermek fizikai vonásairól, amely eltér a normatív, zárt testkánontól: *„Száras földön éppen nem akart maradni, hanem mindég tsak a’ vizet kereste, és*

6 Faragó Sándor: Még egyszer Hany Istókról. Soproni Szemle, 1985/3. 256.

7 Egyházmegyei Levéltár, Győr. Kapuvári Plébánia Levéltára. Matriculam istam Baptisatoriom 5^{am}... 371.

valóban történt is, hogy ha mindég utánna nem voltak a' Hajdúk, mindjárt a' Vár körül lévő vizes árokba ugrott, 's mint a' vad rétze a' víz alá bukott. Testére nézve kész 's tsonos férjfiú, hanem iszonyú tömött, gömbölyű fejű, hosszú fülü, bő és széles száju, a' kéz 's láb-ujjai pedig két olyan hosszúságúak voltak, mint más embereké. Bőrére nézve olyan forma volt tetétől fogva talpig, mint a' millyenek a tsuka halak szoktak lenni [...]. A' járásra pedig éppen nem vehették, hanem tsak mászott vagy ugrált."⁸ Kis az állati és az emberi jegyek kombinációjaként jellemzi a fiút, akinek a vízi életformához való alkalmazkodása testét is átformálta. A csukáéhoz hasonló pikkelyes bőrfelület, a vízimadárra emlékeztető vízbe merülés és a négykézláb mászás rendszertanilag nehezen kategorizálható élőlényt sejtet, kétértelműségekkel növelve a róla kialakított rejtélyes képet.

Valódi vízvázalstó az 1803-as év, amikor is Hany Istók ismertsége az egész német nyelvetületen elterjedt. A német nyelvű pozsonyi lap, a *Pressburger Zeitung* 1803. július 26-án jelentette meg Kis József tanulmányából merítő cikkét. Minthogy az olvasók hitetlenkedve fogadták az esetet, az újság 1803. augusztus 26-án közölte a kapuvári Esterházy-uradalom 1803. augusztus 8-án, a cikk valódiságának igazolása érdekében kiállított jelentését. Ennek a tisztartói memorandumnak a szövege Rosnstingel Pál jelentésének és Kis József testleírásának a kombinációja. A „tópárti” tradíciót „erdőpártira” módosítva azt állította, a vízi embert nem a tóban, hanem az égererdőben találták meg, furcsa testformája és állatokéhoz hasonló járása azért alakult ki, mert egész életében az emberek társaságán kívül élt, a testén lévő bőrt nem pikkelynek, csak ahhoz hasonlóan tartotta. Közölte továbbá, hogy a fiú nem hallal és rákkal, hanem füvel, szénával és szalmával táplálkozott. A hír óriási szenzációnak számított, a *Wiener Zeitung* nevű bécsi napilap *Wassermann im KönigsSee in Ungarn (Vízi ember a magyarországi Király-tóban)* címmel már 1803. július 30-án átvette a *Pressburger Zeitung* hírért, és az uradalmi jelentést is közölte szeptember 3-án. A két cikket a bécsi *Magyar Kurir* augusztus 5-én és szeptember 6-án magyarul publikálta. Hany Istók híre néhány nap alatt elterjedt a nyugati (stuttgarti, weimari, hamburgi, lipcsei) sajtóban, 1811. február 5-én és 6-án a neves német író, Heinrich von Kleist lapja, a *Berliner Abendblätter* is közölte. Ezek az utánközlések elévülhetetlen szerepet játszottak a monda népszerűsítésében.

A következő fázis a monda szerelmi szállal való gazdagításához kapcsolódik. A várparancsnok lányával szövődő barátság vagy látens szerelem a kapuvári plébános, Zerpák Antal újságcikkeiben bukkan fel. A *Vasárnapi Ujság* 1855. január 21-én megjelent számában még röviden említette Hany Istókot, március 4-én viszont már önálló cikket szentelt neki, amelyben így ír: „Utóbb majdnem baromilag bánt vele a csöcselék vári nép s csak a várparancsnok Juliska nevű leánya iránt mutatott némi engedelmességet, minthogy ez vele szebben bánt, s néhányszor a drabantok korbácsolásától mentette meg. Eme jólelkű Juliska iránti háladatoságát akkor mutatá meg Istók, midőn Juliska férjhez menvén, a várban nagyszerű lakodalom s dáridó tartatott; javában folyt a vendégség, számos előkelő vendég környezte a lakadalmas asztalt, midőn Istók mindenki csodálkozására ugráló békák seregét rakja a vendégek elé ételiül. Elképzeltető a meglepetés és undor, melylyel a vendégurak eltelve valának. E tetteért szorosabban tartották őt, s elcsukták. Juliskának a várból elmenetele után szabadabban hagyták Istókot ismét lélekzeni, de nyugodalma soha többé vissza nem tért; mindig dörmögött; egyik várlyuktól a másikhoz futott, nyugtalanságát így árulván el; később még haragosabban négy-kézláb kezdett futkozni. Egy év mulva egyszerre elveszett, de

8 Kis József: A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása. 1797-ben. In *Rvmy Károly György: Monvmenta Hvngarica, az az magyar emlékezetes írások. II. Pest, 1816. 347.*

hovára?” A Juliska-történet többek között abban leli jelentőségét, hogy erre az újságcikkre támaszkodott Jókai Mór, amikor a *Névtelen vár* című regényében kidolgozta a maga Hany Istók figuráját, és annak szemérmes vonzódását a francia királylányhoz.

A TERMÉSZET ÉS A KULTÚRA OPPOZÍCIÓI

Hany Istók története láthatóan izgalomban tartotta a hazai és a nyugati közvéleményt. A kiemelkedő érdeklődés oka az volt, hogy az eset a vallási és a tudományos világvélemény, a természet és a kultúra, a természetfeletti és a racionális magyarázatok közötti XVIII. és XIX. századi viták tesztelésére hatványozottan alkalmasnak bizonyult. A világvélemények ezt a harcát szinte modellszerűen testesíti meg Ferdinand Botgorschek elsőként az *Oesterreichisches Morgenblatt* 1837. február 18-i számában publikált *Hany Istók, der Wassermann* (*Hany Istók, a vízi ember*) című német nyelvű novellája. A Hany Istókot elfogó két halászt Botgorschek a mágikus-babonás szemlélet és a felvilágosodás allegorikus alakjaivá alakítja, Ferenc hisz a vízi ördögök létezésében, így a tekintélyelvű vallás képviselője, míg Mihály a természettudóst testesíti meg azáltal, hogy logikus magyarázatokat keres az esetre.

A XIX. századi interpretációkban végig megjelenik ez a kettősség, amely a hagyományos vallási világvélemtől a tudományos magyarázatok felé való eltolódás szimptomája. A *Magyar Kurir* 1803. augusztus 5-i cikke a fizikai antropológia Hany Istók felbukkanása körül felmerülő kérdéseit sorjázza: „Hogy, mikor, miképpen lett ez az ifjú ember vízi lakossá? Miképpen élhetett ő a' viz alatt? Vette abban lélegzetet, és ha vett, miképpen vett? Meleg teste a' hideg vízben hogy nevedezhetett? Ezek mind olly pontok, a' melyeknek megfontolásán az emberi elme meg akad.” Ezekre a felvetésekre vallási, filozófiai, orvostudományi, kultúrtörténeti, antropológiai és pedagógiai stb. keretekben igyekeztek válaszokat szolgáltatni a felvilágosodás és a romantika korában.

A XIX. századi földrajzi-topográfiai leírások Hany Istók mondáját rendszerint a Hanság érintetlen természeti környezetének tárgyalásába bujtatták, amely lehetőséget teremtett a táj és az itt élő ember egzotikus jellegének felfedezésére. Ezek a szövegek a természet és a kultúra, az ész és az ösztönvilág, a civilizáció és a civilizálatlanság, a kifinomult viselkedésmód és a vad műveletlenség, az emberi és az állati, az intelligens és a fejlődésben visszamaradott ember ellentétpárjaival dolgoztak, és a természetet ellenkező módon fogták fel. Az egyik interpretációs hagyomány a hansági lappvilágban és Hany Istók alakjában az emberi beavatkozástól mentes természetet, a gyermeki tisztaságot, és szimbolikusan az elveszett bibliai paradicsomkert idillikus világát ünnepelte, a másik természetszemlélet viszont a mocsárvilágot instrumentális módon, az ember jogos leigázásának terepeként fogta fel, és az elmaradottságon szörnyülködött. Így a hansági vízi ember hol a civilizálatlanságot, hol pedig – a „vissza a természethez” Rousseau-féle imperatívuszának párjaként – a „nemes vadember” romantikus eszményét testesítette meg. A természet és Hany Istók természeti, schilleri értelemben vett „naiv” figurája éppen azért tudta kölcsönösen asszociálni egymást, mert ekkortól kezdődött a Hanság lecsapolása, ami a természet vadságát radikálisan átalakította, ahogyan Hany Istók megszelídítése is a természet rendjébe való beavatkozás.

Amíg az egyik pólus fenséges stílusban beszélt az egzotikus tájról, a másik oldalon például a brémai utazó, Johann Georg Kohl személyes élményeken alapuló 1842-es beszámolója állt, akinek koloniális szemléletmódja az idegen kultúrát primitívként bélyegezte meg.⁹

9 Johann Georg Kohl: Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. III. Reise in Ungarn. Dresden–Leipzig, 1842. [46–50.] 49.

Hany Istók feltételezett örültségét ő a nép barbárságára terjeszti ki: „*Hany Istókra csak azt lehet mondani, hogy színe-java és betetőzője vagy megtestesülése annak az erkölcsi elkorcsosulásnak, amelynek támpontja a Hanság természetes vadságában leledzik. Nemcsak a racionális emberek műveletlenebbek itt, mint másutt, hanem sokan vannak olyanok is, akik még egyáltalán el sem érkeztek az észhez. [...] Én magam voltam Kapuváron, és ott több ilyen istentől elhagyott lényt láttam.*” (Saját fordításom – G. P.) Kohl kultúraelemzése a fehér ember gyarmatosító, felsőbbrendű nézőpontjából tekint az övétől különböző kultúrára, és Hany Istókat az emberi faj szégyellni való paródiájának tartja. A természet leigázásának, az idegen népek meghódításának gondolata legfőbb párját Daniel Defoe *Robinson Crusoe* című művében találja meg, míg az ellentétes oldalon Voltaire *A vadember* című szatirikus regénye áll, amely a „nemes vadember” alakján keresztül nyújtja a civilizáció filozófiai kritikáját.

Mindez összefügg azzal a vitával, hogy vajon Hany Istók esetében az emberi vagy az állati attribútumok tekinthetők-e dominánsnak, ami a darwini evolúcióelmélet századában felvetette azt a kérdést, mi választja el az embert az állattól. Ambivalens retorikát működtetett már a Rosnstingel-feljegyzés és Kis József testleírása is, ami a filo- és ontogenezisben kicsúcsosodó vitában folytatódott. Ennek tétje az volt, hogy az emberi regresszió tanulságokkal szolgálhat az emberré válást illetően is, így Hany Istókat a homo sapiens múltbeli reminiscenciáinak tartott vademberként fogták fel. Braun Soma szerint „*a Maugli és Tarzan-féle állatemberalakok (a magyar Hany Istók) tudományos képtelenségek, emberek, akik kiskorukban állatok közé kerültek és ott nőttek fel, szellemi tekintetben állati szintre süllyedtek.*”¹⁰ A racionalitás útját járta Németh János kapuvári plébános, akinek a nevéhez a „rablóivadék-teória” (miszerint Istók egy elbujdosott rablócsalád magára hagyott gyermeke volt),¹¹ valamint a későbbiekben Honti Pál is, akihez pedig a „hódvár-elmélet” fűződik (miszerint a fiú a téli hideget hódvárakban vészelhette át).¹²

Hany Istók orvostudományi szempontú vizsgálata a vízi életmód és az állítólagos pikelyes testfelület körül bontakozott ki. A felvilágosult Johann Ballenstedt már 1824-ben biológiai érvekkel felvértezve demisztifikálta Hany Istók feltételezett szirénségét, amely szerint félig hal, félig pedig ember volna, azt állítva, hogy a tüdő alkalmazkodhat a víz alatti lélegzéshez, mint a jegesmedvék és a gyöngyhalászok esetében, de kizárt Hany Istók légzőszervi átalakulása.¹³ Dalmady Zoltán dermatológiai cikke szerint pedig Hany Istóknak nem pikkelyei voltak, hanem egy veleszületett bőrbetegségben, az ún. ichtiózisban szenvedhetett.¹⁴ Ezek a magyarázatok persze egy fiktív elemekkel felhabosított fabulát interpretáltak, mindazonáltal az ész és a logika, nem pedig a hit és a csoda felől közelítették meg tárgyuakat.

Meghatározónak számított a nevelés kérdése is. Zámolyi Varga Mihály Hany Istók „örültségét” az iskoláztatás hiányával magyarázta („*beszélni nem tudott. Kitől is tanult volna? a halaktól, békáktól, vagy farkasoktól?*”),¹⁵ míg Ruff Andor a vadságot a nevelétlenséggel azonosította.¹⁶ Tőke Péter kalandregénye viszont kimondottan a Rousseau-féle

10 Braun Soma: A primitív kultúra. Bevezetés az ősemmel foglalkozó tudományba. Budapest, 1924. 137.

11 Németh János: Hany Istók története. Kapuvár, 1914. 16.

12 Honti Pál: Hany Istók nyomában. Győr, 1972.

13 Johann Georg Justus Ballenstedt: Nachtrag zu den Notizen über die Syrenen. In Uő.: Die Worwelt und die Mitwelt, wie auch Nachträge zur alten und neuen Welt. II. 1824. 89–94.

14 Dalmady Zoltán: Mendemondák a természettudomány köréből. Budapest, 1909. 64–71.

15 Zámolyi V.[arga] Mihály: A sátoros czigány. Budapest, 1890. 4–13.

16 Ruff Andor: A halemb. Hany Istók története. In Uő.: Mosonmegyei és környékbeli népregék, mesék és mondák. Magyaróvár, 1938. [1928] 60–63.

boldogságetika talaján áll: „Balázs mestert időről-időre megkísértette a gondolat, hogy meg-
szabadítsa Hanyistókot az atavisztikus bélyegektől; mégsem tudta rászanni magát, hiszen az
tökéletesen boldognak látszott, és féltő volt, hogy éppen a »gyógyítás« tenné boldogtalanná.”¹⁷
Rousseau *Emil, avagy a nevelésről* című regényében fejtette ki, hogy a nevelés végső célja
az ember boldogsága, de a természettől fogva jó embert maga a társadalom rontja meg. A
kapuvári vár nevelés-módszertana azonban nem Hany Istók boldogságát szolgálja, hanem
erőszakféltel a természete(ssége)n, a természet elnyomása (felöltöztetés, a főtt ételre való
részoktatás, felegyenesedett járásra és beszédre tanítás). A hansági „nemes vadember” fel-
fogható olyan romantikus lázadóként, aki szökésével szabadságvágyát artikulálja, termé-
szetbe való visszatérése identitása megőrzésének előfeltétele, lerázva magáról az idomított
majom, a vásári gnóm rákényszerített szerepét. Nem kér a háziasításnak hívott szolgál-
gától, kilábal a rákényszerített kiskorúságból, amennyiben – Kanttal szólva – a kiskorúság
az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék.

Hany Istók alakja tehát azért válhatott népszerűvé a felvilágosodás és a romantika ko-
rában, mert korának számos fajsúlyos kérdését vonzotta magához az emberi identitástól
az evolúcióelméletig. De a legenda példát kínált bölcséleti vitákhoz is, a bennszülöttek hó-
dítással véghezvitt kolonizációja és az emberi jogok hierarchikus viszonyának elemzésétől
kezdve a kultúra és a természet sokrétű kapcsolatán át a polgári szabadság és a társadalmi
szerződések vallási-mitikus világnézet leváltó politikai filozófiájáig.

A MONDA IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI OLVASATAI

A Hany Istók körül kialakított monda népszerűségének másik oka, hogy könnyedén volt
beilleszthető irodalmi archetípusokba. A narratíva klasszikus népmesei-mitikus sémákon
nyugodott, mint amilyen a túl az Óperencián / Hetedhét országon, a Grimm-féle kerek-
erdő, a kiűzetés a Paradicsomból, a főhős elrablása a hétfejű sárkány által, a passiótörténet, a
verések (szíjat hasítanak a hátából), a gyönyörű királykisasszony iránti platonikus szerelem,
a szabadulás, az odüsszeusi hazatatalás, az Édenkert, míg végül a főhős boldogan él, míg
meg nem hal. A folklórban alapvetően négy értelmezési hagyomány képződött meg.

Az egyik tradíció egyértelműen embernek tekintette Hany Istókot, és természeti kör-
nyezetben talált vagy a kultúra által érintetlen gyermeknek tartotta, így beilleszthető volt
a vad gyermekek (*feral child*) kontextusába, mint amilyen Maugli vagy Kaspar Hauser.
A vadember, illetve a nemes vadember (*bon sauvage*) típusába is besorolható volt, mint
amilyen Péntek, Ishi vagy Tarzan. Itt a civilizációs folyamatok, az asszimiláció és az iden-
titás elvesztése jelentik az alapkérdést. A második értelmezési hagyomány kriptidnek, félig
embernek, félig állatnak látja Hany Istókot, ami az emberben lakozó állattól való elfojtott
tudatalatti félelmet tükrözi. Érintkezik ezzel a harmadik típus, amely Hany Istókot vala-
miféle szörnyként, monstrumként, fenevadként fogja fel („szörnyszülött”, tavi szörny), és
az „elveszett világok” (King Kong, *Jurassic Park*) vagy a „szépség és a szörnyeteg” mintáját
használja. A negyedik típust a természetfeletti lényként, egyfajta istenségként való olvasat
képezi (kifogott aranyhal, tündér, vízi manó).

Az egyedi irodalmi szerzők és művészek által alkotott tarka értelmezések közül négy
irányzat a domináns. Az első típus az akciókban és titokzatosságban bővelkedő kalandok
köré csoportosul. Ennek szépirodalmilag is jelentős példája Jókai Mór 1877-ben megjelent
romantikus regénye, a *Névtelen vár*, amely irodalmi adaptációk valóságos hullámát indí-

17 Tőke Péter: Hanyistók. Budapest, 1979. 62.

totta el Magyarországon, és hosszú időn át meghatározta a Hany Istók-képet.¹⁸ Itt Hany Istóknak a Fertő környékén bujtatott francia királylány, Marie titokzatosságának fokozása a funkciója, így végső soron a kiismerhetetlen táj és Marie inkognitójának allegóriájává, sőt, annak alteregójává válik. A rejtélyességre, az árvaságra és a darwinizmusra koncentrálló Jókai nem vette át közvetlenül Zerpáktól a Juliska-szálat, de egyértelműen jelzi Hany Istók vonzódását a királylányhoz, akinek sírjára a zárlatban fehér kagylókat helyez. Jókai számos nyelvre lefordított regénye Hany Istók történetét az 1803-as nagy vízválasztó után újból ismertté tette a világban. Valószínűleg Jókai sikerének hatására Mikszáth Kálmán is tervbe vett egy Hany Istók-művet, amihez Németh János kapuvári plébánostól kért adatokat, azonban 1910-es halála megghiúsította annak megírását.¹⁹ Kevésbé ismert azonban, hogy még Jókait megelőzően és tőle függetlenül külföldön született egy másik történelmi regény is, Franz Isidor Proschko az 1863-ban megjelent *Der schwarze Mann* (*A fekete ember*) című művében Hany Istókot erdei emberként (*Waldmensch*), nimfaként mutatja be. Bár a detektívtörténet már a Rosnstingel-feljegyzésbe bele volt kódolva, és Jókai regényét is jellemezte, krimet Vécsey Zoltán 1943-ban kiadott *A lép csodája* című kisregénye alkotott belőle. Az első olyan nagyregény, amely Hany Istókot főszereplővé emeli, Tőke Péterhez köthető, aki először 1979-ben *Hanyistók* címmel, majd ennek folytatásaként 1999-ben *Vízember* címmel jelentett meg történelmi-néprajzi kutatásokon alapuló, a szerző által illusztrált fikciós kalandregényt.²⁰ Az első rész Hany Istóknak az elmenekülése utáni kalandjait meséli el, akinek egyfajta nevelőapja lesz Balázs mester, a boszorkányság vádja miatt kiközösített, így sorstárssá váló orvos. A második rész, ahol Hany Istók már aktív, maszkulin főhős, egy betyártörténet és egy boszorkánymese bonyolult szövésű, tükörrarrációt alkalmazó akciódús ötvözete.

A másik művészi törekvés a történet rejtélyességét misztikumba fordítja, és természetfeletti figurává növeszti a Hanságban talált lényt. Vízi ördögnek fogta fel Emil Ludwig 1866-ban írt zenés színdarabja, a *Hany Istók, der Wasserteufel des Hanyságs oder die Entstehung und Wunder des Neusiedler-Sees* (*Hany Istók, a hanysági vízi ördög, avagy a Fertő-tó keletkezése és csodája*), amelynek csak a szinopszisa maradt fenn.²¹ Tündéerként, a nádi koboldok esküszegő, ezért kitaszított uraként ábrázolta Margittai Rikárd *Háni Istók* című 1923-as szimfonikus költeménye.²² Büki Attila *Hany Istók* című mesejátékában a Hanság őrangyala.²³ Különös színpoltot jelent Hany Istók fogadtatástörténetében a familiárisan „*Buddha szobor*”-nak keresztelt XVIII. századi alkotás, amely a fertődi Esterházy-kastély parkjában állt. A kezében békát tartó, idősebb, pókhasú figura valójában egy kínai bálványiszobor,²⁴ de a kultusz Hany Istókkal azonosította. A szobor a második világháború végén elpusztult, csak a kapuvári Csala Bálint fotója maradt fenn róla.

Az olvasatok harmadik csoportja a humor oldaláról fogja fel a vadember alakját. Két élclap is megjelent *Hany Istók* néven, az 1893-ban Kapuváron kiadotról sokáig azt gondolták, hogy nem maradt fenn egyetlen példánya sem, 2010-ben azonban sikerült ráakadnom, míg a másik vicclapot 1902-ben Győrben adták ki. Weöres Sándor *Hanyistók* címmel írt

18 Jókai Mór: Névtelen vár. S. a. r.: Harsányi Zoltán. Budapest, 1965.

19 A kapuvári plébános visszaemlékezését lásd: Németh i. m. 3.

20 A két regény együtt *Hany Istók, a lép fia* címmel jelent meg: Tőke Péter Miklós: Hany Istók, a lép fia. A Hanságban élt különös emberi lény története. Budapest, 1999. Benne a *Vízember* című új rész: 223–393.

21 Közli: Missuray-Krúg Lajos: Hany Istók, rábaközi regék hőse. Soproni Szemle, 1943/1. 37–38.

22 Margittai Rikárd: Háni Istók. Budapest, 1923.

23 Büki Attila: Hany Istók. In Uő.: Sára holdja. Drámák. Budapest, 2007. 187–229.

24 Katona Imre: Hany Istók Budapest. Soproni Szemle, 1990/2. 162.

groteszk balettszövegkönyvet, amelyben Rousseau-i alapokon fogta fel a nevelést, de azt szórakoztató, komikus formában tálalta: a fiú a keresztelésnél magára önti a vizet, „állati szerelmet” érez a hercegnő iránt, csöbröket és kádakat dobál.²⁵ Novellájában Moldova György az 1976. évi montreali olimpiára reflektálva úszóbajnokot farag a mondabeli lényből.²⁶ Az 1997-es Mediawave fesztiválon bemutatott *Mocsárláz* című kisfilm a klasszikus szerelmi szál szexuális kifordítása. A tömény humor, az irodalmi formák paródiája és a társadalmi szatíra jellemzi a Gángoly Attila és Novák Valentin duó *Zsír Balázs* című 2001-es pikareszk regényének vonatkozó fejezeteit. A feltételezett mentális retardációt zseniális lángelmével helyettesítő epizodikus bricolage-regényben Hany Istók a hidrobiológia több nyelven beszélő doktora lesz. Kapuvári rendezvényekhez Horváth Gábor alapfigurájából Bors József készített modern grafikákat, amelyek Istókot kortárs környezetben, break-tánc közben vagy autóversenyzőként ábrázolják.

... Így találtak rá a halászonok.

Belloni László rajza
Sziklay János novellájához

A negyedik tendenciát az köti össze, hogy az idetartozó művek a mondából az árvaság és a kiközösítés motívumát állítják előtérbe. Az angol Margaret Roberts a *Zabdiel the gypsy (Zabdiel, a cigányfiú)* című 1867-es novellájában egy Hany Istók utáni, balul elsült hajsz keretében tanít a romákkal szembeni toleranciára és a multikulturalizmusra.²⁷ Jékely Zoltán szintén antiraszszista céllal, a nácizmusra utalva használja fel Hany Istók alakját *Fajbiológiai látomás* című 1943-as versében.²⁸ Sziklay János *Hany Istók története* című 1892-es novellája az árvaság témájára, az elveszett anya traumájára, a társadalomból való kiűzetésre és a sikertelen reintegrációra fókuszál. Hany Istók Varga András által megformázott, a kapuvári Rábaközi Muzeális Kiállítóhelyen látható szobra, valamint Bubb Gyula beállított fotója sérült gyermekként ábrázolja a fiút. A társadalmi elfogadás hiánya felől fogalmazza újra a mondát a Steamy rockzenekar 2009-es *Vad vagyok* című száma és a Tormentor black metal banda groteszkebb, *Hany Istók* című dala. A győri Vaskakas Bábszínház *Hanyistók, avagy a grófkisasszony és a lápi szörny története* című 2014-es előadása szintén a mássággal foglalkozik. A gyermeki emancipáció és a fantasy keveréke az *Éden földön (Hany Istók legendája)* című, a Nemzeti Színházban 2015-ben bemutatott zenés színdarab. Szulyovszky Saroltának az előadások ihlette illusztrációi 2017-ben és 2018-ban jelentek meg. Tóth Roland készítette el az első animációs filmet az alakról, a tizenkét perces *Istók* premierje a 2017-es Kecskeméti Animációs Filmfesztiválon volt. A történeti kutatómunkán és a vadon élő állatok aprólékos anatómiai és etológiai megfigyelésén alapuló rajzfilm Hany Istókot a kirekesztettség felől reprezentálja.

25 Rencz Antal: Egy Weöres-balettvázlat története. Tiszatáj, 1992/5. 28–31.

26 Moldova György: Istók, a vizek királya. In Uő.: Magyar atom. Budapest, 1980. 307–319.

27 Magyarul: Gerencsér i. m. 2011. 293–308.

28 Jékely Zoltán: Összegyűjtött versei. S. a. r.: Győri János. Budapest, 1985. 283.

Varga András: Hany Istók

Bubb Gyula beállított felvétele

Az utóbbi értelmezések arra is fényt vetnek, hogy Hany Istók meséje a toleranciára tanít. Allegorikus módon teremt alkalmat arra, hogy a megalázottak, az elnyomottak, az elesettek, azaz a kisebbségek (a fogyatékkal élők, az etnikai, politikai, vallási, nyelvi-kulturális, szexuális kisebbségek) iránti türelmet elősegítse. Az idegenség elfogadása mellett az egyéni önmegvalósítás és a szabadság utáni elfojthatatlan vágyakozás időtlen üzenetét is hordozza.

Gerencsér Péter

